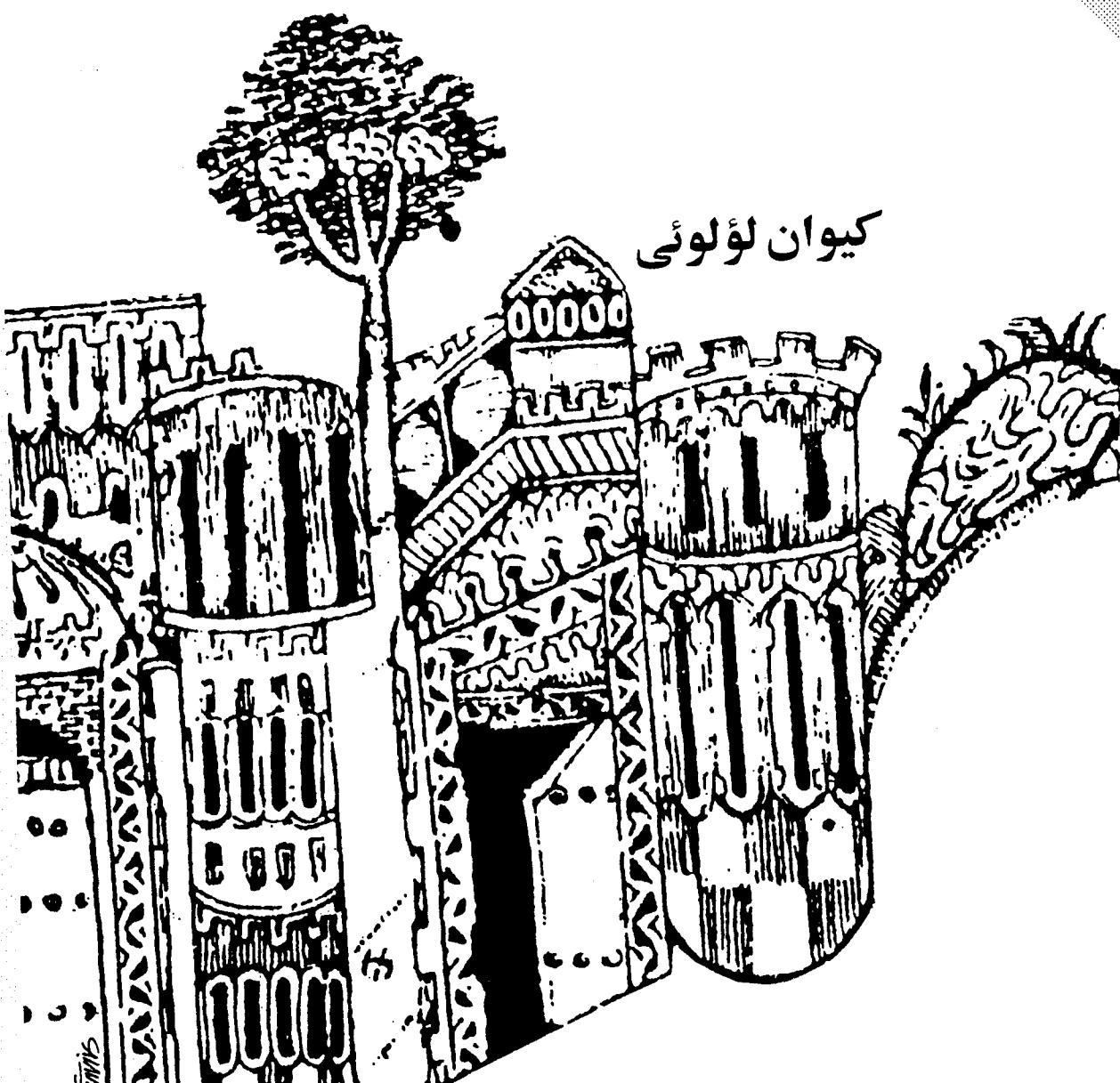

شاہرود و مجموعهٔ تاریخی

بسطام

کیوان لؤلؤئی

موقعیت طبیعی و جغرافیایی

شهرود، شهری است در حاشیه شمالی دشت کویر، در دامنه‌های جنوبی سلسله جبال البرز که با وسعتی برابر ۵۱۴۱۹ کیلومتر مربع، از شمال به شهرستان‌های گرگان و گنبد (در استان گلستان)، از مشرق به شهرستان‌های بجنورد و سبزوار (در استان خراسان)، از مغرب به شهرستان دامغان و از جنوب به استان‌های اصفهان و خراسان (دشت کویر) محدود می‌شود. از نظر تقسیمات کشوری، این شهرستان دارای چهار بخش مرکزی بسطام، میامی، بیارجمند، و یازده دهستان^(۱) است.

شهرود با موقعیت ۲۵ دقیقه و ۳۶ درجه عرض و ۵۸ دقیقه و ۵۴

۱. این دهستان‌ها عبارت‌اند از: دهملا، حrome، طرود، بسطام، کلاته‌های غربی، کلاته‌های شرقی، میامی، نردین، فرومد، بیارجمند و خواربوران؛ ر.ک: سازمان برنامه و بودجه (معاونت آمار و اطلاعات) - آمارنامه استان سمنان، مرکز آمار ایران، تهران، ۱۳۶۹.

درجه طول جغرافیایی و با ارتفاعی معادل ۱۳۸۰ متر از سطح دریا^(۱) گستردۀ ترین شهر استان سمنان محسوب می‌شود و رشد آن در چند سال اخیر به علت قرار گرفتن در مسیر جاده اصلی تهران - مشهد چشمگیر بوده است.

پیشینه باستانی

چنان‌که از مدارک و اسناد معتبر تاریخی مستفاد می‌شود، شاهروд یکی از شهرهای مهم چهاردهمین ایالت تاریخی، «چخره»^(۲) (از تقسیمات شانزده‌گانه اوستایی در دوران باستان) بوده^(۳) که در دامنه‌های جنوبی سلسله جبال البرز، توسط «آریان‌ها» بنا نهاده شده است. برخی محققان واژه چخره را شکل ابتدایی شاهرود و در همان معنی دانسته‌اند.^(۴)

بر اساس شواهد و مدارک موجود، هسته اولیه این شهر به دلیل

۱. ر.ک: پاپلی یزدی، محمدحسین: فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۷.

۲. چخره (Chakhra) به معنی محکم و قوی

۳. جهت اطلاع بیشتر، ر.ک: Darmesteter, J. *The Zend Avesta*, Vol, Second

Edition, London, 1895, pp. 253 - 8.

(به نقل از: شریعت‌زاده، سیدعلی‌اصغر: فرهنگ مردم شاهرود، تهران، ۱۳۷۱)

۴. پورداود: تاریخ ایرانیان، قسمت اول ص ۱۳، ماقبل آخر ص ۴۲ قصران (به نقل از شریعت‌زاده، سیدعلی‌اصغر، همان کتاب)

دفاع از مهاجمان^(۱)، بر فراز تپه‌های کم ارتفاع دامنه کوه شمالی و غربی رود بزرگ این منطقه بنا شد که به جهت بزرگی این رود، تدریجاً نام شاهرود را به خود گرفت^(۲) و به تدریج همراه با برقراری امنیت در محل، رشد و توسعه یافت به طوری که این شهر در کنار صد دروازه (هکاتوم پیلوس)^(۳)، پایتخت اشکانیان - که به عقیده بسیاری از محققان محل کنونی شهر دامغان است - در عدد شهرهای معتبر پارți درآمد.^(۴) به نوشتهٔ برخی محققان از جمله «اگورود نیکوف»، سومین آتش مقدس اهورا مزدا که در اوستا آمده، آذر فرنیغ است که آتشکده بزرگ شاهرود بوده است.^(۵)

در دوران بعدتر، این شهر همراه با سمنان و دامغان در ردیف

۱. وجود قلعه بسیار در منطقه شاهرود و حتی وجود نام‌ها و مکان‌هایی در شهر شاهرود با پیشوند «قلعه» نشانهٔ بارزی از وضعیت تدافعی این شهر بوده است.

۲. گفتنی است هر رود بزرگی را در این نواحی شاهرود می‌نامند.

۳. این شهر در ۲۴۸ ق.م، به زمان فرمانروایی تیرداد اول (اشک دوم)، به پایتختی ایران انتخاب شد.

۴. از طرفی (شخره/Chakhra) می‌تواند متشبه شود به شرکس (خاراکس / Charax) که آن را جزو شهرهای پارți دانسته‌اند، جهت اطلاع بیشتر، ر.ک:

Deharlez, C, *Avesta, Traduit du Texte Zend*, Paris, 1887, pp - 86 - 92.

(به نقل از: شریعت‌زاده، سیدعلی اصغر؛ همان کتاب)

۵. دو آتشکدهٔ دیگر عبارت بوده‌اند از: آذرگشنسب در آذربایجان و آذر بزرین مهر در استخر فارس (انصاف‌پور، غلامرضا: ایران و ایرانی، کتابفروشی زوار، تهران، ۱۳۶۳، ص ۳۱).

مهم‌ترین شهرهای ایالت تاریخی قومس (قومسینه / کومیس)^(۱) قرار گرفت و به استناد برخی اشاره‌های تاریخی مندرج در متون و بعضی شواهد باستان‌شناختی و معماری موجود در داخل و خارج شهر کنوی شاهرود، راه عبور قافله‌ها و کاروان‌هایی که بزرگراه غربی - شرقی (جاده ابریشم) را طی می‌کردند، از آبادی‌ها و روستاهای بزرگ این شهر می‌گذشت. به عبارت بهتر، شاهروд به دلیل واقع شدن در موقعیت خاص جغرافیایی و قرار گرفتن میان رشته کوه‌های البرز و نواحی کویر مرکزی ایران، به نوعی جاده ابریشم مناطق عمده آن روزگار همچون خراسان، تهران، مازندران و نیز شهرهای داخلی ایران بوده است،^(۲) جاده‌ای که همچون چهارراهی پهناور، بازار تجارت، ادب و فرهنگ را در بخش وسیعی از ایران‌زمین رونق می‌داده است.

جایگاه و اهمیت فرهنگی - تاریخی منطقه بی تردید این شهر با آن اصالت تاریخی، یکی از حوزه‌های غنی و

۱. ایالت تاریخی قومس از سیزوار در شرق تا خوار (گرمسار) در غرب و از گرگان در شمال تا کویر لوت در جنوب گسترده بود و شاهراه بزرگ خراسان که از ری به نیشابور منتهی می‌شد از سراسر این منطقه عبور می‌کرد.

۲. به نوشته «هنری موزر»، شاهروд یکی از استانیون‌های بزرگ است که مابین مشهد و تهران واقع شده... زمانی که مال التجاره اروپا از راه قفقاز می‌گذشت، شاهرود یکی از عمده‌ترین جاهای تجارت ایران بود (موزر، هنری: سفرنامه ترکستان و ایران، گذری در آسیای مرکزی، ترجمه علی مترجم، به کوشش محمد گلبن، سحر، تهران، ۱۳۵۶، ۲، ۲ ج در یک

پریار فرهنگ و تمدن ایرانی است و حاوی سرگذشت و آثار بسیار ارزشمندی است که با قدرتی بلا منازع، بر عظمت و اعتبار این سرزمین کهن‌سال می‌افزایند. در شاهرود با توجه به قدمت دیرینه‌آن، آثار و ابنيهٔ گران‌قدر بسیاری از نوع مساجد، تکایا، حسینیه‌ها، آرامگاه‌ها، مقابر عارفان و علماء، چله‌خانه‌ها، مغازه‌ها، قلعه‌ها، آب انبارها، کاروانسراها، حمام‌ها، بازارها، یخچال‌ها و تپه‌های باستانی چند هزار ساله^(۱) وجود دارد که هر کدام از آنها بیانگر تمدن ارزشمندی است که به تدریج در خاک این ملک ریشه دوانيده و زمینه‌ساز پیدایش هنرهای گوناگون از جمله هنر معماری شده است.

بسطام شاهرود (جغرافیای تاریخی)

به آموی و راه بیابان مرو
زمین بود یکسر چو پر تذرو
چنین تا به بسطام گرگان رسید
تو گویی زمین آسمان را ندید^(۲)

بسطام در ۶ کیلومتری شمال شرقی شاهرود و ۱۸ کیلومتری

۱. مهم‌ترین این تپه‌ها عبارت‌اند از: تپه سنگ چخماق، تپه خوریان (هزاره ۵ ق.م)، تپه تاریخی شاهرود (هزاره اول ق.م) که کاوش‌های به عمل آمده در آنها، از جمله حفاری‌های سال‌های ۱۹۷۱، ۱۹۷۳ و ۱۹۷۵ م، در زدودن گردایام از چهره این منطقه نقش اساسی داشته است.

۲. ر.ک: فردوسی: شاهنامه، ج ۴، فرستادن خاقان دختر خود را نزد انوشیروان.

جنوب قلعه‌نو، در مسیر راه شوسه شاهرود به گرگان واقع شده است و از نقاط بسیار قدیمی ایران است که از حیث وسعت، سومین شهر ایالت تاریخی قومس به شمار می‌رفته و در گذشته اهمیت بسیار داشته است تا اینکه در یورش مغولان به ویرانی کشیده شد.

نام این شهر از واژه قدیم فارسی «ویستاخما» اقتباس شده و از ساخته‌های «بسطام» سردار معروف خسرو پرویز (پادشاه ساسانی) و فرمانروای خراسان، قومس، گرگان و طبرستان در قرن ۶ میلادی است.

بسیاری از سیاحان، جغرافیانویسان و مورخان اسلامی، از جمله ابن حوقل، مقدسی، ابودلف، یاقوت حموی، ابن بطوطه و ناصرخسرو از این منطقه به اعتبار و نیکی یاد کرده و آن را جایی بزرگ^(۱)، بسیار پر نعمت و خرم^(۲) و دارای بازارهای متعدد و صفت کرده‌اند و نیز از فراوانی ارزاق آن سخن‌ها رانده‌اند. همچنین از سبب بسطامی که به عراق صادر می‌شده است^(۳) و نیز معادن «ماگنزیوم» آن نوشته‌اند^(۴) و همچنین از کاخی بزرگ بر فراز تپه‌ای در نزدیکی بسطام

۱. ر.ک: ابودلف مسعربن مهلل خزرچی؛ سفرنامه ابودلف در ایران (در سال ۳۴۱ هق)، با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبائی، زوار، تهران، ۱۳۵۴.

۲. ر.ک: ابن حوقل، ابوالقاسم؛ صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۵.

۳. ر.ک: ابودلف، همان؛ ناصر خسرو، ابومعین حمید الدین؛ سفرنامه، با حواشی و تعلیقات و فهارس اعلام و لغات به کوشش محمود دبیر سیاقی، زوار، تهران، ۱۳۳۵.

۴. ر.ک: ابودلف، همان

یاد کرده‌اند که گردآگرد آن بارویی بوده و آن را از بنای‌های شاپور
ذوالاکتف (ساسانی) دانسته‌اند.^(۱)

بافت تاریخی بسطام و روند شکل‌گیری مجموعه بنای‌های تاریخی - مذهبی آن: یکی از آثار بسیار با ارزش منطقه شاهرود، که عظمت و قدمت آن اعتباری در خور توجه برای این خطه به ارمغان می‌آورد، بافت تاریخی کم نظیر بسطام است که با دارا بودن بنای‌ها و فضاهای تاریخی متعدد، نظیر مسجد، مدرسه، مقبره، مزار، حمام، برج و ... از دیرباز مورد توجه خاص مستشرقان، مورخان و جهانگردان بوده است. در مورد روند شکل‌گیری این مجموعه، براساس مطالعات و بررسی‌های انجام شده، چنین بر می‌آید که در طول زمان در بسیاری از شهرهای ایران، بنای‌ای مجموعه‌ای ساخته شده که گروه ویژه‌ای را در معماری تشکیل می‌دهند. احداث این‌گونه بنای‌ها سابقه‌ای بس طولانی دارد. تحقیقات نشان می‌دهد این‌گونه مجموعه‌ها به دلایل گوناگون مذهبی، نظامی و اقتصادی شکل‌گرفته و به تدریج توسعه یافته‌اند. در دوره اسلامی، ایجاد و گسترش این مجموعه‌ها فزونی یافت و شاهکارهای معماری با ویژگی‌های بدیع به وجود آمد. پیدایش این مجموعه‌ها که معمولاً "با ایجاد یک آرامگاه ساده یا یک مکان مذهبی، سیاسی شروع می‌شود، در طول زمان با اضافه کردن بنای‌ها و فضاهای دیگر از جمله مسجد، مدرسه، کتابخانه، آب‌انبار، خانقاہ، زائرسرا، کاروانسرا، صومعه و ... به یک مجموعه بسیار زیبا و باشکوه

۱. ر.ک: همان؛ حموی، یاقوت بن عبدالله: معجم البلدان، صحه و علق حواشیه و وضع

فهارسه فردیناند و ستنفلد، برخهاوس، لاپزیک، ۱۸۶۶ - ۱۸۷۲.

تبديل شده است. از جمله اين مجموعه‌ها که ايجادشان عمدتاً در بافت اصلی و مراکز شهرها به صورت سمبول بوده است، مجموعه بناهای زیبای تاریخی - مذهبی بسطام در ۶ کیلومتری شمال شهرود است که قدمت آن به ادوار مختلف اسلامی و گاه پیش از اسلام می‌رسد. این بناهای شامل بخش‌های مختلفی است که عبارت‌اند از: بناهایی از صدر اسلام، منار و مسجدی از عهد سلجوqi، برجی از عهد ایلخانی، صومعه بايزيد، مصلایی از قرن هشتم هجری، مدرسه‌ای از عهد تیموری، مزاری مربوط به يکی از فرزندان امام جعفر صادق(ع) از دوره ایلخانی و بالاخره گنبدی از این عهد.

۱. مسجد بايزيد و منار بسطام

ساختمانی که بیش از هر بنایی در مجموعه تاریخی بسطام جلب نظر می‌کند، مسجد بايزيد است که به شکل مستطیل (با ابعاد ۱۰×۶۰) و در دو ردیف ستون سه تایی با پوشش مسطح چوبی و ساختمانی آجری، با آجرهایی به ابعاد $۲۲ \times ۱۰ \times ۴$ سانتیمتر و $۲۴ \times ۱۰ \times ۴$ سانتیمتر ساخته شده است.

آنگونه که از وضع مسجد مشاهده می‌شود، این بنا شامل دو قسمت، يکی مختص نیايش مردان و دیگری مخصوص عبادت زنان بوده است. قسمت اول صحنه‌ای است وسیع و درب ورودی آن سه لنگه است که دو لنگه آن به هم چسبیده و درب سوم مجاز است. بر روی سه لنگه درب مذکور، منبت‌کاری بسیار ظریف و هنرمندانه‌ای است و بالا سر این در با آجرهای مخصوص، مطالبی به خط کوفی نوشته شده است. سقف کنونی این مسجد مربوط به دوره قاجار

است، ولی چنین به نظر می‌رسد که در ابتدا پوشش قدیمی ترکنبدی داشته است. زیباترین بخش مسجد بازیزید، محراب گچ بری شده آن است که امتیازات خاص خود را دارد، از جمله این که با نقوش هندسی، گیاهی، اسلیمی و گل‌های چهار پر مزین شده، همچنین بخش فوقانی محراب با کتیبه‌هایی به خط ثلث و نستعلیق، در دوره ایلخانی و قاجار آراسته شده است، به این ترتیب که در عهد قاجار، کتیبه‌ای نستعلیق را روی کتیبه‌ای از دوره ایلخانی که شامل آیات ۱۶ سوره فتح بوده، نوشته‌اند.

نام سازنده مسجد در کتیبه آن «استاد محمد بن الحسین بن ابی طالب المهندس البنا الدامغانی» نقش بسته است.

ارتفاع محراب این مسجد $\frac{3}{9}$ متر و عرض آن $\frac{3}{2}$ متر است و دارای کتیبه‌هایی است از آیات سوره بقره و توبه. در جلو مسجد بازیزید، دالان سرپوشیده‌ای است که دو راه به بیرون دارد: یکی به کوچه پشت مسجد و دیگری به رواق حرم «امامزاده محمد». بر روی درب طرف کوچه منبت‌کاری نسبتاً زیبایی به چشم می‌خورد که ظرافت آن به منبت‌کاری درب سه لنگه‌ای مسجد نمی‌رسد. در جلو راهرو دوم که از رواق حرم «امامزاده محمد» به دالان مذکور می‌آیند نیز درب دیگری است که از قطعات بسیار کوچک چوب ساخته شده، ولی به امتیاز و اهمیت دو درب اخیر نیست. همچنین در سمت مشرق مسجد بازیزید و متصل به آن، منار آجری زیبایی است که تاریخ ۵۱۴ هجری را دارد.

این منار که در حال حاضر حدود ۱۴ متر ارتفاع دارد، باقیمانده مسجدی از دوره سلجوقیان است و شامل سه قسمت پایه، بدنه

(ساقه) و تاج (کلاهک) است و با سه ردیف کتیبهٔ کوفی آجری، آیه ۲۵۵ از سورهٔ بقره را نشان می‌دهد. در ضمن این منار تزئینات آجرکاری در طرح‌های هندسی گل و برگ به شیوهٔ برجسته نیز دارد. نکتهٔ جالب در مورد این منار آن است که طبق آزمایش‌های انجام شده، قسمت فوقانی منار مورد بحث، حرکت و جنبشی محسوس دارد که احتمال داده می‌شود به دلیل حالت ارتجاعی چوب‌هایی باشد که در منتهی‌الیه آن در جرز بنا کارگذاشته شده و بر روی چوب‌ها تا ارتفاع دو متر، ساختمان منار ادامه یافته است.

از آنجاکه مناره یا منار^(۱)، یکی از فضاهای مهم الحاقی به بناهای مذهبی است که در ایران نیز سابقه‌ای به قدمت تاریخ قبل از اسلام دارد و از طرفی با توجه به این که طبق بررسی‌های به عمل آمده، قدیمی‌ترین مناره‌های ایران را منار مسجد جامع سمنان و دامغان دانسته‌اند، پر واضح است منار مذکور حداقل به جهت هم‌جواری با مناره‌ای اخیر، از اهمیت و اعتبار فوق العاده‌ای نزد محققان و متخصصان فن برخوردار است.

۱. مناره یا منار به معنای جای نور است و به بنایی بلند و کشیده گفته می‌شود که عمدتاً کنار بناهای مذهبی مانند مساجد، مدارس و مقابر و گاه برای استحکام بخشیدن و جلوگیری از رانش بنا ساخته می‌شد. قبل از اسلام از منار برای راهنمایی استفاده می‌کردند که گاهی نیز معرف وجود آتشکده و آتشگاه‌های بزرگ بود و به آن میل می‌گفتند، مانند میل فیروزآباد. گفتنی است احداث این گونه فضا در دورهٔ اسلامی گسترش بیشتری یافت.

۲. گنبد و ایوان غازان خان

گنبد مریع شکل غازان (با ابعاد $7/5 \times 7/5$ متر)، در سمت شمالی مقبره بازیزید بسطامی واقع شده است. نوع گنبد، مخروطی (رُک) بوده، حدود ۲۰ متر از سطح زمین ارتفاع دارد و فاصله آن با گنبد داخلی ۸ متر است. تاریخ این ساختمان را سال ۷۰۲ هق می‌دانند و بنای آن را به غازان خان (ایلخان مغول)^(۱) نسبت می‌دهند.

گنبد غازان خان در بدنهٔ خارجی اش، طاق نماهایی دارد که با آجرکاری و گچبری و کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ مزین شده است. باید دانست اصولاً "گنبد یکی از مهم‌ترین عناصر معماری ایران است و شکوه و زیبایی معماری این کشور بخصوص در دورهٔ اسلامی بستگی زیادی به گنبدهای آن دارد. این نوع پوشش که سابقاً آن به پیش از اسلام می‌رسد، در معماری دوران اسلامی بیش از هر نوع پوشش دیگری کاربرد داشته است. گنبدهای ایرانی دارای شکل‌های مختلفی است که یکی از جالب‌ترین آنها، گنبد مخروطی یا "رُک"

۱. چنان که پس از این در متن گفته خواهد شد، در این محل دو گنبد در فاصلهٔ ۱۵ متری از یکدیگر وجود دارد که تقریباً شبیه و قرینه هم ساخته شده‌اند. غازان خان دو گنبد مذکور را یکی بر سر قبر امام‌زاده محمد و دیگری را برای آرامگاه بازیزید بسطامی بنا کرد و قصد داشت که جسد بازیزید را به داخل گنبد دوم انتقال دهد ولی چون در خواب، بازیزید را از این عمل ناراضی دید، از این کار دست کشید. از طرفی به نوشتهٔ صنیع‌الدوله، پیکر غازان خان نیز در سردابی در جنب گنبد بوده است، ر.ک: اعتمادالسلطنه (صنیع‌الدوله)، محمدحسن خان، مرآت‌البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷،

است و گنبد غازان بسطام از این نوع گنبد است.
در بین گنبد غازان و گنبد امامزاده محمد - که در فاصله ۱۵ متری آن قرار گرفته - ایوانی وجود دارد که به نام ایوان غازان خان نامیده می‌شود و سطح آن کوچک و بن‌بست است و بر روی آن گچبری‌هایی است. گفتنی است ساختمان این ایوان تقریباً متناسب و با اسلوب صحیح معماری ساخته شده است.

با عنایت به این مطلب که ایوان، کانونی برای تزئینات گوناگون بنا همچون ایجاد مقرنس و ... است، لذا همواره به عنوان یکی از اجزای شکوه بخشنده به بنا، از اهمیت فوق العاده‌ای برای اهل فن برخوردار بوده و ایوان غازان بسطام نیز از این ویژگی و توجه مستثنی نیست.

۳. آرامگاه و صومعه بايزيد بسطامي

آرامگاه عارف شهر ایرانی، بايزيد بسطامي^(۱) در سمت شمال مرقد امامزاده محمد قرار دارد و عاری از هرگونه تزئین و تجمل است و این طور می‌نماید که هیچ‌گاه بنایی به رسم آرامگاه بزرگان شیعه بر روی آن ساخته نشده، گویا وارستگی و بی‌نیازی مدفون آرامگاه، بعد از مرگ وی در مرقدش نیز تأثیر گذاشته است، ولی در هر حال این آرامگاه روحانیت خاص و زاید الوصفی دارد. اکنون یک پنجره مسقف آهنی که به همت دو نفر از اهالی گرگان ساخته شده، برگرد قبر وی نصب است. بر روی قبر نیز سنگ مرمری قرار دارد که کلماتی

۱. «ابویزید طیفورین عیسی ابن سروشان بسطامي» ملقب به «سلطان العارفین» از عارفان نامی و مشهور ایران، متولد ۱۸۸ هق، متوفی ۲۶۱ هق.

از مناجات مشهور حضرت علی (ع) بر آن نظر شده است و چنان که از مفاد نوشه این سنگ مستفاد می شود، سنگ مذکور متعلق به شخصی به نام «قاضی ملک»، از حکام ایالت قومس بوده و مشخص نیست به چه علت آن را روی آرامگاه بازیزد نصب کرده اند. این سنگ شامل چهار قسمت است به این ترتیب که دو قطعه سنگ دایره مانند یکی در بالا و یکی در پایین و دو قطعه سنگ در وسط قرار گرفته است.

بنای دیگر در این قسمت، صومعه بازیزد است که در ضلع غربی مقبره بازیزد بسطامی و در فاصله ۴ متری آن قرار دارد. صومعه بازیزد دو اتاق کوچک شبیه به هم و متصل (به ترتیب با ابعاد $2 \times 1/5$ متر و 2×2 متر)، با سقف های کوتاه دارد. این ساختمان از آجر ساخته شده و دیوارها و سقف های داخلی اش گچ کاری بسیار زیبایی دارد و مطالبی بر روی آنها با زیباترین وجه، گچ بری شده است. همچنین محراب بنا با طرح های هندسی و گل و گیاه گچ بری شده و کتیبه ای به خط ثلث دور تا دور آن را فرا گرفته است. تزئینات این بخش از مجموعه توسط «محمد بن حسین دامغانی» نامی صورت پذیرفته است.

۴. امامزاده محمد و مسجد جنب آن

بقعه بسیار معروف امامزاده محمد که ایشان را یکی از نوادگان حضرت امام جعفر صادق (ع) ذکرمی کنند، جنب قبر بازیزد بسطامی (در قسمت جنوبی حیاط مجموعه) واقع شده است. ساختمان این بقعه گنبدی مخروطی است و سه پوشش دارد. این بنا از داخل مربع

شکل (با ابعاد $۴/۵ \times ۴/۵$) و دارای تزئینات زیبای گچبری است. همچنین سقف داخلی ساختمان دارای نقوشی با طرح‌های گل و بوته و اسلیمی است که شبیه نقش‌های قالی‌های ایرانی است.

با توجه به این‌که در سرزمین شیعه‌زادی چون ایران، مقابر مذهبی (زیارتگاه) یا همان امام‌زاده‌ها از اعتبار و ارزش فوق العاده‌ای برخوردار است و حتی به تکرار مشاهده شده است ایجاد، رشد و گسترش بسیاری از شهرها و آبادی‌ها در ابتدا حول محور چنین اماکنی صورت گرفته، لذا پر واضح است توسعه چنین بناهایی در طول زمان و تبدیل آن از یک آرامگاه معمولی به مجموعه‌ای بسیار باشکوه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

همچنین متصل به این بقیه مسجدی قرار دارد که تاریخ بنای اولیه آن مشخص نیست، ولی در زمان فتحعلی‌شاه قاجار تعمیراتی را به خود دیده است. دور تا دور دیوار این مسجد آیات قرآنی گچبری شده است.

دالان ورودی صحن امام‌زاده محمد و امتیازات آن: صحن امام‌زاده محمد، مقبره‌بایزید، گنبد غازان و مسجد و صوسيعه بایزید که در کنار یکدیگر و در یک محوطه متمرکز شده، دو راه به خارج دارد، یکی از قسمت شرقی و دیگری از سمت غرب. درب ورودی شرقی، درب اصلی محسوب می‌شود. در جلو این درب، دالانی وجود دارد که ساختمان آن دارای امتیازاتی است، این دالان که از بناهای سلطان محمد خدابنده‌الجایتو (۶۸۰-۷۱۶ هـ) است، شامل دو قسمت است، یکی سر در آن و دیگری دالان و ایوان رو به صحن امام‌زاده محمد، سر در ورودی آن دارای کاشی‌های معرف بسیار زیبایی است.

و بر روی برخی از آنها چهار مرتبه نام علی (ع) به شکل خاصی نقش شده است. غیر از این کاشی های معرف، گچ بری های زیبایی نیز در این سر در دیده می شود و نیز در داخل دالان و ایوان رو به صحن متصل به دالان، عباراتی با خطوط بسیار زیبا گچ بری شده است.

۵. مسجد جامع بسطام

یکی از مهم ترین بناهای مجموعه تاریخی بسطام، مسجد جامع آن است که در فاصله ۲۰۰ متری جنوب آرامگاه بازیزد قرار دارد و در عهد حکومت غازان خان (فاصله سال های ۷۰۰ تا ۷۰۶ هق) ساخته شده است.

مسجد جامع بسطام شامل دو قسمت است، قسمت اول میانسرا (حیاط) مسجد است که مستطیل شکل بوده و ابعاد آن $17 \times 18/5$ متر است. در قسمت شمالی آن، شبستانی است معروف به شبستان زمستانی با ده ستون و طاق هلالی، در ضلع جنوبی این شبستان، ورودی بنای دیگری است به نام برج کاشانه که شرح آن خواهد آمد. ضلع جنوبی، دارای گچ بری های زیبایی است که طبق کتیبه سر در ورودی، این تزئینات در سال ۷۰۰ هق توسط «محمد بن احمد سمنانی» نامی صورت گرفته است.

زیباترین قسمت مسجد جامع، محراب آن است که در همین ضلع جنوبی قرار دارد و کتیبه های گچ بری به شیوه کوفی و ثلث، بخش اعظم آن را پوشانده است. بر این کتیبه ها، آیاتی از سوره جمعه، توبه، هود و همچنین عبارات لاله الالله، محمد رسول الله، علی بن ابی طالب ولی الله نوشته شده که جلوه خاصی به این قسمت

از مسجد بخشیده است. همچنین کتیبه دیگری در بالای محراب قرار دارد که تاریخ تعمیر مسجد را به سال ۱۲۴۲ هجری در زمان فتحعلی شاه قاجار ذکر می‌کند.

علاوه بر کتیبه‌ها، طرح‌های گیاهی و هندسی بخش فوقانی این محراب را به شکل هنرمندانه‌ای مزین کرده است. به غیر از محراب مذکور و حیاط مسجد، دو دالان سر پوشیده نیز در قسمت شمال و مشرق این مسجد وجود دارد.

۶. برج کاشانه

یکی دیگر از زیبایی‌های معماری مجموعه تاریخی بسطام، بنایی است معروف به برج کاشانه که در ضلع جنوب شرقی مسجد جامع قرار دارد. برج کاشانه از داخل ۲۴ متر ارتفاع و دارای ۱۰ ترک (ضلع) منظم، و از بیرون نیز دارای ۲۰ متر ارتفاع و ۳۰ ترک منظم است. ساختمان این بنا آجری است و در اصل، گنبد مخروطی داشته که زیر آن با کاشی فیروزه‌ای تزئین شده است. در بخشی از آن نیز کتیبه‌ای است که نام معمار آن را «محمد بن حسین بن ابی طالب دامغانی» و بنای آن را حدود سال ۷۰۰ هق ذکر می‌کند.^(۱) چنانکه مشاهده می‌شود سقف این برج به مرور زمان فرو ریخته و در دوره‌های بعد ترمیم‌راتی را به خود دیده است، زیرا اولاً "آجرهایی که در قسمت

۱. هرچند برخی را عقیده بر این است که این برج آتشکده زردشتیان در پیش از اسلام بوده، ولی مستشرقینی چون «مسیو گدار»، آن را از آثار غازان خان و نام اصلی آن را غازانه ذکر کرده‌اند، ر.ک: گدار، آندره؛ هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، دانشگاه ملی، تهران، ۱۳۵۸.

فوقانی این برج به کار رفته، با آجرهای اصلی ساختمان برج تفاوت دارد، ثانیاً بندکشی‌های پایین برج بسیار استادانه و ظریف است. در حال حاضر در وسط این برج چاه بسیار عمیقی است و راه صعود به بالای بام آن از داخل ساختمان و از طریق پله‌های بسیار کوچک و راهرویی تاریک است. در مورد کارکرد این برج، عده‌ای آن را برج دیده‌بانی قصبه بسطام و حتی برخی نیز رصدخانه دانسته‌اند.^(۱)

چنانکه پیش از این گذشت، در ورودی این بنا از داخل مسجد جامع مجاور محراب مسجد است. قبل از ورود به کاشانه، دالان کوچکی است که سه طرف آن گچ بری شده و در اطراف و سر در دالان، آیه‌الکرسی نقش بسته است و در دو طرف دیگر، عباراتی از زبان پیامبر اکرم (ص) است.

روی هم رفته برج کاشانه بسطام از این‌هی مهم و در خور اهمیت این خطه است که نمای بیرونی آن نیز جلوه و شکوه خاصی دارد.

۷. مدرسه شاهرخیه

این مدرسه که در ضلع جنوب شرقی مسجد با ایزید قرار گرفته از آثار عهد شاهرخ تیموری است. مدرسه شاهرخیه بسطام دارای دو ایوان و دو طبقه بناست. حیاط (میانسرا) مدرسه به شکل مربع مستطیل و در اندازه‌های $(19 \times 18)/5$ متر است. اطراف این مدرسه حجره‌هایی در دو طبقه برای استفاده طلاب ساخته شده که اندازه آنها $(5/38)$ متر) و جلوی هر یک، ایوانی در حدود ۳ متر است. مدرسه

۱. حقیقت، عبدالرفیع؛ تاریخ قوم‌س، نشر آفتاب، چ ۲، تهران، ۱۳۶۲، ص ۳۴۴.

شاھرخیه دو درب ورودی در سمت شمال و جنوب دارد.

۸. سردا به بسطام

از جمله دیگر فضاهای مجموعه تاریخی بسطام، سردا به ای است که جنب امامزاده محمد بنا شده است. در مورد کاربری سردا به ها، با سیری در تاریخ معماری معلوم می تسد که تعداد بسیاری از آرامگاهها، مدفن اصلی شخصیتی مذهبی یا سیاسی است که زیر طبقه همکف ساخته شده است. از آنجا که طبقه همکف باید جایی برای زیارت یا مراسم مذهبی داشته باشد، معمولاً محل تدفین را در طبقه ای پایین تر از سطح زمین ساخته اند. باید دانست احداث سردا به ها بیشتر در قسمت های شمالی ایران مرسوم بوده است.

نتیجه

از آنچه گذشت چنین بر می آید که بر مجموعه تاریخی بسطام که یکی از مجموعه های مذهبی ایران در دوره اسلامی است، از قرون نخستین اسلامی تا عصر قاجار، بناهای مختلفی افزوده شده است. این مجموعه کم نظیر، علاوه بر هنر معماری، از دیگر هنرهای وابسته به آن، نظری آجرکاری، گچ کاری و کاشی کاری نیز برخوردار است. همچنین یکی از مجموعه بناهای منحصر به فردی است که سازنده یا استادکار آن، نام «مهندس» را برای خود، در کتیبه ای در آنجا به یادگار نهاده است.

بی شک دلیل ایجاد و توسعه مجموعه بسطام، علاقه مسلمانان به ولایت و بزرگداشت بزرگان شیعه بوده است. به احتمال قوی پایه و

أساس ایجاد این مجموعه نفیس، مزار امامزاده محمد بوده که در این محل قرار دارد. همچنین گفتگی است در نزدیکی مجموعه بسطام، ضمن بررسی های باستان شناختی پروفسور «ماسودا» از دانشگاه توکیو (ژاپن)، در محلی به نام تپه سنگ چخماق، آثاری متعلق به هزاره پنجم قبل از میلاد به دست آمده که در شناخت تمدن های این منطقه و حاشیه کویر ایران اهمیت بسزایی دارد.